

Marcin STARZYŃSKI
Kraków

Nieznany egzemplarz komentarza do *Retoryki* Cyserona z X wieku. Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*

Niemal sto lat temu, w 1915 r., ukazał się drugi tom katalogu zbiorów Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa (obecnie Oddziału III Archiwum Narodowego w Krakowie), w którym zamieszczono szczegółowe opisy ponad trzech i pół tysiąca kodeksów przechowywanych w tej instytucji¹. We wspomnianej placówce systematycznie gromadzono dokumenty oraz rękopisy związane z szeroko pojętą działalnością władz gminy krakowskiej od średniowiecza po XIX stulecie. Kilka najstarszych, głównie XIV-wiecznych rękopisów, ujętych w tym katalogu, zostało wydanych drukiem jeszcze przed 1915 r.² Jedna z XVI-wiecznych ksiąg sądowych, mieszcząca zapisy związane z działalnością hutmana ratusznego (*capitaneus pretorii*)³ za lata 1564–1565, stała się natomiast przedmiotem zainteresowania Adama Chmiela⁴. Zapisy znajdujące się w tym woluminie przynoszą bowiem wiele cennych informacji m.in. na temat życia codziennego w XVI-wiecznym Krakowie. Równie interesująca jest także oprawa tej książki, na co dotychczas nie zwrócono jednak należytej uwagi. Kazimierz Kaczmarczyk, który przygotował opis katalogowy wzmiankowanego rękopisu, zauważył jedynie, iż został on współcześnie oprawiony „w pergamin z fragmentem rozprawki filozoficznej pisanej minuskułą romańską”⁵.

Władysław Semkowicz w swojej syntezie dziejów pisma zamieścił informacje o jedynie dwudziestu rękopisach pochodzących z okresu do końca XII w. (całych kodeksach bądź fragmentach tychże), które przechowały się w polskich zbiorach lub też były z Polską związane, w tym tylko o siedmiu

---

* Autor winny jest wyrazić szczególnej wdzięczności Panu dr. Jerzemu Kaliszukowi za inspirujące uwagi wysunięte po lekturze tej rozprawki.

¹ *Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa*, t. II: *Kraków. Rękopisy, nr 1–3568*, [red. S. Krzyżanowski], Kraków 1915.

² Zob. *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, Kraków 1878; *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904; *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506*, wyd. K. Kaczmarczyk, Kraków 1913.

³ Urzędnik ten był właściwym zarządcą gmachu ratusza, sprawował nadzór nad wiertelnikami, czyli osobami odpowiadającymi za sprawy związane z nieruchomościami i budynkami położonymi na terenie miasta, służbą ratuszową oraz strażnikami miejskimi. Hutman dbał więc przede wszystkim o utrzymanie porządku w mieście, kontrolował bramy miejskie, czuwał nad przestrzeganiem ciszy nocnej, pilnował więźniów, ale także odpowiadał za wywożenie z miasta nieczystości, rozstrzygał ponadto drobne sprawy sporne między pospólstwem, zob. Z. Noga, *Urzędnicy miejscy Krakowa*, t. II: *1500–1794*, Kraków 2008, s. XXXVIII–XXXIX.

⁴ A. Chmiel, *Sądy hetmańskie ratuszne. Kartka z życia mieszczan krakowskich w XVI. w.*, w: *Józefa Czecha kalendarz krakowski na rok Pański 1907*, [Kraków 1907], s. 43–55.

⁵ *Katalog*, nr 899, s. 124.

datowanych do połowy stulecia XI⁶. Blisko sześćdziesiąt lat później Constant J. Mews zebrał wiadomości o stu dwudziestu ośmiu rękopisach sporządzonych do 1200 r., w tym czternastu sprzed 900 r., przechowywanych na terenie Polski⁷. Z kolei Jacek Soszyński, który od ponad dziesięciu lat pracuje nad repertorium polskich rękopisów z tego czasu, odnotował ich dwieście siedemdziesiąt trzy (stan z 2003 r.)⁸. Ostateczne wyniki tych badań nie zostały jak dotąd opublikowane. Mając w pamięci wszystkie klęski dziejowe, które dotknęły państwo polskie, poczynawszy od reakcji pogańskiej z lat trzydziestych XI w., na drugiej wojnie światowej kończąc, ostatnia z wymienionych liczb nie wydaje się nad wyraz wysoka. W przedstawionym kontekście bliższe zainteresowanie tytułową oprawą, jej poprawne datowanie oraz identyfikacja widocznego na niej tekstu są zatem tym bardziej konieczne.

Wspomniana wyżej księga hutmana ratusznego z lat 1564–1565 to liczący obecnie 350 stron papierowy rękopis formatu *folio fracto* o wymiarach 324 x 105 mm⁹. Do wykonania jego okładziny intro-ligator wykorzystał dwie karty pergaminowe tworzące *bifolium*, o czym świadczą widoczne do dziś, biegnące w poprzek obu okładek, zagięcie oraz ślady szycia (il. 1). Karty te zostały naklejone na najprawdopodobniej XVI-wieczną drukowaną edycję komentarza Jana Dunsza Szkota do IV księgi *Sententij* Piotra Lombarda (widoczny fragment strony 17 tego wydania: ks. II, *distinctio* 2, *quaestio* 4, od: *[ration]is cum illa existentia, et ita mensuratur*)¹⁰. Na pergaminie, silnie zabrudzonym i zatłuszczonym, w wielu miejscach przegryzionym przez owady, widnieją dwie kolumny tekstu spisanego brunatnym atramentem (na okładzinie wierzchniej w wielu miejscach niemalże zupełnie zatartego). Jego lektura, jakkolwiek bardzo utrudniona, pozwala jednak na wskazanie, że są to fragmenty II księgi komentarza do *Retoryki* (*De inventione*) Marka Tulliusza Cyncerona autorstwa Rzymianina — Gajusza Mariusza Wiktoryna. Kolumna lewa (wers 1) rozpoczyna się od słów: *[Conveni]ret argumentationes: syllogismum et inductionem. Hic tantum ipsa inventa: id est argumenta ipsa, non* (II,3,50–53), kończy zaś (wers 33?) fragmentami dwóch zdań: *accipi potest: „malo quam rogare”*. *Rursus contempto commodo suscipi maius commodum potest, ut Terentianum* (II,5,31–34). Kolumnę prawą (wers 1) rozpoczynają z kolei słowa: *[ex]pugnandas facultates, que desunt, si subveniat saepe consilium, cum dicitur aut alio modo fieri potuisse aut per fortunam, in consilio, quod [personae est attribu]tum* (II,13,71–73), kończą natomiast (wers 33?): *Quae idcirco locus communis dicitur, quod ex materiae genere non certum quid designat, sed habet tractatum ex generalitate* (II,14,73–75).

Ów komentator Cyncerona, znany także jako Wiktoryn Afer, przyszedł na świat w średniozamożnej rodzinie w Afryce Rzymskiej w latach osiemdziesiątych III w. Tam także rozpoczął edukację (w literaturze przedmiotu wskazuje się na paralele z życiorysem Augustyna z Hippony). Po wyjeździe do Rzymu (ok. 340 r.) nauczał gramatyki i retoryki. Napisał wówczas podręcznik *Ars grammatica*, dokonał przekładów z języka greckiego dwóch prac Arystotelesa z zakresu logiki, *Categoriae* oraz *De interpretatione*, a także wstępu do *Kategorii* Arystotelesa pióra Porfiriusza (spopularyzowanego później jako *Isagogae* przez Boecjusza). Przygotował ponadto wspomniany już komentarz do *De inventione* Cyncerona. Uwieńczeniem tej błyskotliwej kariery było umieszczenie popiersia Wiktoryna w Forum Trajana w 354 r. Niedługo później pod wpływem kapłana Symplicjana nawrócił się na chrześcijaństwo. Jego konwersja odbiła się zresztą głośnym echem w Italii — wyznanie wiary Wiktoryna, złożone przezeń

⁶ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, wyd. 2 popr., Kraków 2002 [pierwodruk: Kraków 1951], s. 265–298 (stan wiedzy na 1939 r.).

⁷ C.M. Mews, *Two Unnoticed Manuscripts in Poland Copied before 900: Gregory's Regula pastoralis in Anglo-Saxon Minuscule in Warsaw and an Uncial New Testament in Cracow*, „Scriptorium”, 51, 1997, s. 312 n.; tenże, *Manuscripts in Polish Libraries Copied before 1200 and the Expansion of Latin Christendom in the Eleventh and Twelfth Centuries*, tamże, 56, 2000, s. 80–118.

⁸ J. Soszyński, *Census of Older Manuscripts in Polish Collections (until c. 1300). A Preliminary Report on the Project*, w: *The History of Written Culture in the „Carpatho-Danubian” Region I.*, red. H. Pátková, P. Spunar, J. Šedivý, Bratislava–Prahá 2003, s. 57–63.

⁹ Kraków, Archiwum Narodowe, rkps nr 899.

¹⁰ *B. Ioannis Duns Scoti [...] Commentaria Oxoniensia*, t. II: *In II Lib. Sententiarum*, ed. M.F. Garcia OFM, Quaracchi prope Florentiam 1914, s. 123.

w katedrze pw. Narodzin Marii w Mediolanie, zostało opisane w *Wyznaniach* św. Augustyna. Kiedy cesarz Julian Apostata zakazał chrześcijanom nauczania retoryki (lipiec 362 r.), Wiktoryn poświęcił się wyłącznie studiom nad teologią, opracowując m.in. obszerny komentarz do trzech listów św. Pawła Apostoła (*In epistulam Pauli ad Galatas, Ephesios et Philippenses*), a także traktaty *Adversum Arium*, *De generatione divini verbi* i *De homoousio recipiendo*. Zmarł około 363 r.¹¹

Kiedy w połowie XIX stulecia Karl Halm, filolog klasyczny i ceniony wydawca autorów antycznych, przygotowywał edycję krytyczną *Explanationum in Rhetoricam Ciceronis*, do ustalenia poprawnego tekstu komentarza posłużył się trzema rękopisami zawierającymi to dzieło¹². Najstarszy z nich, oznaczony literą *D* (*codex Darmstadiensis*), pochodził z VII stulecia. Kolejny, *codex Frisingensis*, przechowywany wówczas w zbiorach monachijskich, datowany był na X w. Najmłodszy — *codex Bambergensis* — powstał, wedle informacji zamieszczonych przez wydawcę, wiek później. Dodatkowo Halm wykorzystał wcześniejszą edycję Jana Orelliusa¹³.

Badania prowadzone ostatnio przez Antonellę Ippolito, uwieńczone w 2006 r. pierwszym, nowoczesnym wydaniem komentarza Wiktoryna¹⁴, przyniosły znaczne, w stosunku do ustaleń Halma, rozszerzenie podstawy źródłowej. Najstarszym zidentyfikowanym przez tę autorkę rękopisem był, wspomniany już, *codex Darmstadiensis*, przechowywany w zbiorach Dombibliothek w Kolonii (rkps nr 166), datowany obecnie na przełom VII–VIII w.¹⁵ Ze stulecia IX zachowały się trzy kodeksy (dwa w Biblioteka Apostolica Vaticana, jeden w Bibliothéque Nationale w Paryżu¹⁶). Przetrwowało ponadto pięć rękopisów z X w. Jeden z nich, *codex Frisingensis*, znany Halmowi, posiada Bayerische Staatsbibliothek w Monachium (rkps nr Clm 6400), pozostałe cztery: Biblioteca Comunale w Fermo, Biblioteca Medicea Laurenziana we Florencji, Bibliothéque Nationale w Paryżu oraz Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu¹⁷. Jeden, datowany na przełom X–XI w., znajduje się w Bibliothéque Municipale w Chartres¹⁸. Spośród kodeksów XI–wiecznych A. Ippolito dotarła oczywiście do cytowanego przez Halma kodeksu bamberskiego (Bamberg, Staatliche Bibliothek, rkps nr Msc. Class 25), ale także do dziewięciu innych, w Brukseli, Florencji, Nowym Jorku, Oksfordzie, Paryżu i Wiedniu¹⁹. Z XIV i XV w. zarejestrowane zostały dwadzieścia dwa kodeksy²⁰. Należy ponadto odnotować cztery rozpoznane fragmenty tytułowego komentarza, wszystkie pochodzące z X–XII w., znajdujące się dziś w kolekcjach rękopisów Burgerliche Bibliothek w szwajcarskim Bernie (XI–XII w., rkps nr 469–II), Bayerische Staatsbibliothek w Monachium (XI w. bez sygnatury i X–XI w., rkps nr Clm 29220) oraz Stadtbibliothek w Trewirze (XI w., rkps nr 1082 [32] IV)²¹.

¹¹ Dotychczasowe badania nad biografią Mariusza Wiktoryna podsumował S.A. Cooper, zob. *Marius Victorinus, Commentary on Galatians*, ed. S.A. Cooper, Oxford 2005, s. 16–40. Zob. także F.F. Bruce, *Marius Victorinus and His Works*, „The Evangelical Quarterly”, 18, 1946, s. 132–153 oraz prace najwybitniejszego w XX w. znawcy twórczości Wiktoryna, francuskiego historyka filozofii P. Hadota: *Porphyre et Victorinus*, t. 1–2, Paris 1968; *Porphyre et Victorinus*, „Erasmus”, 21, 1969, s. 621–626; *Marius Victorinus. Recherches sur la vie et ses oeuvres*, Paris 1971; *Marius Victorinus*, „Erasmus”, 24, 1972, s. 753–756.

¹² *Q. Fabii Laurentii Victorii Explanationum in Rhetoricam Marci Tulli Ciceronis libri duo*, w: *Rhetores latini minores*, ed. K. Halm, Leipzig 1863, s. 155–304.

¹³ *C. Marii Victorini rhetoris urbis Romae Expositio in Rhetorica Ciceronis*, w: *M. Tulli Ciceronis opera quae supersunt omnia*, t. V/1, ed. J.C. Orellius, Turici 1833, s. 2–137.

¹⁴ *Marii Victorini Explanationes in Ciceronis Rhetoricam*, ed. A. Ippolito, Turnhout 2006.

¹⁵ P. Jaffé, G. Wattenbach, *Ecclesiae metropolitanae Coloniensis codices manuscripti*, Berlin 1974, s. 65–68; *Marii Victorini Explanationes*, s. XXV, XXXVII n.

¹⁶ Tamże, s. XXV n.

¹⁷ N. Daniel, *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek. Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek*, München 1973, s. 149; *Marii Victorini Explanationes*, s. XXVI n.

¹⁸ Tamże, s. XXVII.

¹⁹ B. Munk Olsen, *L'étude des auteurs classiques latins au XIe et XIIe siècles*, t. I: *Catalogue des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle*, Paris 1982, s. 141 n.; *Marii Victorini Explanationes*, s. XXVII–XXIX.

²⁰ Tamże, s. XXIX–XXXII.

²¹ Tamże, s. XXXII n.

1. Tylna okładzina rękopisu nr 899 z widocznym tekstem komentarza do *De inventore*,
 fot. M. Multarzyńska-Janikowska

Wszelkie próby odpowiedzi na pytania, w jaki sposób oraz kiedy rozpoznane dziś karty z fragmentem komentarza do *Retoryki* Cyserona pióra Mariusza Wiktoryna (może pierwotnie cały kodeks?) mogły znaleźć się w Krakowie, są w zasadzie bezcelowe. Pewne jest jedynie to, że w połowie XVI stulecia jeden z krakowskich introligatorów użył ich, jako makulatury, do zabezpieczenia księgi sądowej hutmana ratusznego.

Analiza paleograficzna pisma widocznego na tej oprawie, identyfikowanego bezspornie jako minuskuła karolińska, pozwala datować ją na stulecie X ze wstępnym wskazaniem na drugą jego połowę. Przemawia za tym nieobecność form kursywnych, charakterystycznych jeszcze dla IX w. Typowe dla X w. są natomiast uncjalne *a* z pionowym lub prawie pionowym trzonkiem, proste *d* oraz otwarte u dołu *g*, odziedziczone jeszcze po poprzednim stuleciu i wychodzące z użycia właśnie u schyłku X w.²²

Jak wspomniano wyżej, A. Ippolito zidentyfikowała pięć kopii komentarza Wiktoryna datowanych bezspornie na X w., jedną z przełomu X i XI w. oraz jeden fragment pochodzący z tego samego czasu. Te znane obecnie odpisano pośrednio lub bezpośrednio z kilku innych, niezachowanych dziś kodeksów pochodzących od archetypu określanego jako *a*. Ten natomiast powstał w tym samym czasie, co znany już Halmowi *codex Darmstadiensis*, czyli na przełomie VII i VIII w.²³ Identyfikację rodziny rękopisów, z której pochodzi fragment krakowski umożliwiają fragmenty: *in coniectura non concenditur eadem* (II,4,16–17) oraz *ideo dixit* [podkr. — M.S.] *quod infinitum sit* (II,13,86). Pozwalają one na wskazanie, że wywodzi się on (może nawet bezpośrednio?) od właśnie archetypu *a*.

W niniejszym przyczynku udało się zatem wyjaśnić przynajmniej trzy niewiadome związane z tytułową oprawą i widocznym na niej tekstem, dotychczas identyfikowanym jako „fragment rozprawki filozoficznej pisanej minuskułą romańską”. Rozpoznany został utwór, czyli komentarz do *De inventione* Cyserona pióra Mariusza Wiktoryna, zaproponowano wstępną datację zachowanej w Krakowie kopii (druga połowa X w.) i umieszczono ów rękopis w schemacie filiacji kodeksów zawierających to dzieło. Odpowiedzi na dalsze pytania wiążące się m.in. z ustaleniem pierwotnych wymiarów kodeksu możliwe będą dopiero po zdjęciu tych kart z dotychczasowej oprawy i poddaniu ich profesjonalnej konserwacji. Dodać można wreszcie, że do wzmocnienia grzbietu rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie użyto trzech niewielkich pasków pergaminowych, na których widnieją fragmenty księgi V i VII *Metamorfoz* Owidiusza, paleograficznie datowanych również na stulecie X²⁴. Wymagają one osobnego omówienia.

Znalezione w Krakowie karty z komentarzem Mariusza Wiktoryna wzbogacają rozpoznany dotąd zespół zachowanych w całości rękopisów oraz fragmentów tego dzieła. Są także jednym z niewielu zabytków piśmiennictwa X stulecia zachowanym w zbiorach polskich.

The unknown copy of the commentary on *Rhetoric* by Cicero of the 10th century. A binding of the manuscript no. 899 stored in the collection of the National Archive in Krakow

The following short article attempts to present a monument, unknown in Poland so far, found in the binding of one of the manuscripts from the National Archive in Krakow. A paper codex including entries connected to the activity of *capitaneus pretorii* of 1564–1565 was bound in two parchment leaves (*bifolium*), on which a text identified as a fragment of the philosophical essay written in Romance minuscule has been recognized. A paleographic and *codicologic* analysis permitted the identification of the aforementioned essay as fragments of the second book of the commentary on *Rhetoric* (*De inventione*) by Marcus Tullius Cicero written by Gaius Marius Victorinus dated initially at

²² A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa, 1973, s. 116; także J. Autenrieth, *Probleme der Lokalisierung und Datierung von spätkarolingischen Schriften (10. und 11. Jahrhundert)*, „Codicologica. Essays méthodologiques”, 4, 1978, s. 67–74.

²³ *Marii Victorini Explanationes*, s. LXVII.

²⁴ *Pub. Ovidii Nasonis Operum*, t. II, ed. D.C. Helvetius, Lugduni 1809, s. 173, 233.

the second half of the 10th century. Following the findings of the author of the article, the Krakow's copy — one of the six recognized in the world from that period — was drawn (possibly directly?) from the missing manuscript defined as α , prepared at the turn of 8th and 9th centuries, from which most known copies of *Explanationes* derive.

Translated by Joanna Szczepańska-Włoch